աղբիւրներում աւանդ մնացած հայ մշակոյթը, արուեստը, ըրականութիւնն ու գիտութիւնը կերտող նշանաւոր մշակների ստեղծագործութիւնները, որոնց պատկերելով մի հատորում, նուիրել է հայագիտութեանը, որի համար նա արժանի է ջերմ գնահատութեան:

Հայագիտութեան ու մշակոյթի պատմութեան մէջ Ցոլհ. Պետրոսեանի մեծածաւալ հատորը, անկասկած, առաջին վաստակը չէ: Այդ ուղղութեամբ առաջին յուշարձանը քանդակել է բանասէրը եւ խմբագիրը Հ. Մկրտիչ Պօտուրեանը: Դա «Հայ հանրապետականն» է, որ թէեւ պակասաւոր, բայց իր բազմազան, եւ ճոխ բովանդակութեամբ թանկագին նիւթեր է պարունակում եւ որից այսօր օգտւում են հայ մշակոյթի վաստակաւորները:

Ցոլհ. Պետրոսեանի հատորը Հ. Մ. Պօտուրեանի «Հայ հանրապետական»-ի մի տարբերը, բայց աւելի լրիւ հաւաքածոն է: Այնտեղ կան նորանոր եւ արժէքաւոր վաւերագրերը ու վաստակաղիրները, որոնք գրասէրը ընթերցողին հնարաւորութիւն են տալիս ծանօթանալու հայ գրականութեան, պատմութեան, լրագրութեան, արուեստի, գիտութեան ու մշակոյթի եւ նրանց լաւագոյն ներկայացուցիչների գործունէութեան ու կեանքի հիմնական գծերի հետ: Այնտեղ կան նաեւ հայ ժողովրդի հասարակական, մտաւոր եւ քաղաքական կեանքի պատմութեան եւ պատմա-բանասիրական գիտութիւնների, այլ բնագաւառների լուսաբանութեան համար չատ հետաքրքիր ու արժէքաւոր նիւթեր ու վաստակաղիրներ:

Ցոլհ. Պետրոսեանի կազմած հատորը, անկասկած, կատարեալ չէ եւ ունի թերութիւններ ու պակասներ: Կան տաղանդաւոր դէմքեր, որոնք մոռացուել են, որի համար, սակայն, իրաւունք չունինք մեղադրելու հեղինակին, որովհետեւ այդ բացերը նման հատորներում անխուսափելի են: Իսկ կան դէմքեր, որոնց մասին տրուած տեղեկութիւնները տեղ-տեղ կարօտ են վերստուգման կամ լրացման:

Չնայած, սակայն, որոշ թերիներին, դրքի ամբողջական բովանդակութիւնը հայագիտութեան ու մշակոյթի պատմութեան եւ նրանց պայծառ դէմքերի ուսումնասիրութեան համար մի դեղեցիկ կոթող է եւ վկայում է, որ Ցոլհ. Պետրոսեանը բարեխիղճ ուսումնասիրող, պրպտող ու հետազօտող լուրջ գրականագէտ է եւ օժտուած է բանասիրական դեղեցիկ բարեմասնութիւններով:

Հատորի հարուստ բովանդակութեան գունագեղ նիւթերն ու վաստակաղիրները չնորհակալութեան արժանի վաւերագրեր են, որոնց արժէքը կարող են քմահաճ եւ անհեթեթ բացատրութիւններով խծբծել մի միայն մեծամիտ, անամէջ, չարակամ եւ նախանձոտ գրչակները, առանց մտածելու, որ նման մի հատոր երբեք չի կարող ամբողջական եւ կատարեալ լինել:

Եւ ամենեւին պատահական չէ այն ջերմ ընդունելութիւնը, որին արժանացել է հատորը սփիւռքի գիտակից գրասէրների կողմից, միաժամանակ գրաւել է գիտնականների ուշադրութիւնը եւ գնահատուել առաջադէմ հայ մտաւորականներից: Եւ դա վաստակաւոր հեղինակի լաւագոյն վարձատրութիւնն է:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

ՀՈՒԼՈՒՆԵԱՆ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ՀԱՃԵԱՆ Հ. ՄԱՏԹԷՈՍ — ՑՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԽՈՏՈՐԶՈՒՐԻ. Վիեննա 1964, Մխիթարեան տպարան, 4°, էջ 560:

Տայոց աշխարհի դեղեցկագոյն չորանեբէն՝ Խոտորջուր եւս ունեցաւ իր Ցուշամատեանը յաւերժական: Զոյգ Խոտորջուրցիներու — Հ. Յարութիւն Վ. Հուլուեանի եւ Հ. Մատթէոս Վ. Հաճեանի — աշխատասիրութիւններն են, որոնք այս հատորին մէջ հրապարակ կը հանուին:

Հ. Յ. Հուլուեան — անխոնջ ու ժիր Մխիթարեան մը — Թուղթ ու գրիչ մատեռուն մէջ, սարէ սար, հովիտէ հովիտ, դաշտէ դաշտ, գիւղէ գիւղ կը չորջի: Աչքերով հետաքրքիր եւ սուր՝ կը տեսնէ զանոնք ու կը նկարագրէ: Կ'իմանայ անոնց անունները եւ զանոնք կ'արձանագրէ: Ստուգիւ ափշեցուցիչ է իր Տեղագրութիւնը (էջ 1–99), ուր այնքան վայրեր նկարագրուած են մանրամասնօրէն իրենց դերքերով ու ճամբաներով, իրենց աղբիւրներով եւ ուխտավայրերով, իրենց աւանդութիւններով եւ պատմական դրուագներով: Գիւղ գիւղի, թաղ թաղի կից կը ներկայանան իրենց պար-

ագներով ու արտերով· երկ կամ եօթը-ութ դղեակներով ու եկեղեցիներով, քահանաներով եւ հաւատացեալներով: Եւ Սովորութիւնները (էջ 100–162)· մէկը միւսէն աւելի հետաքրքրական· երբ ձիւնը լեռներուն վրայ իր սպիտակ շղարշը տարածած է, երբ գարունը նոր կեանքի եւ կենսունակութեան արեւով քրոնաթոր ճակատին խոստումներ կը շռայլէ, երբ ամառն ու աշունը ծառերը պտուղներով կը բեռնաւորուին, եւ չոմանները հունձքը կը հիւրընկալեն: Ահա հարսանիք՝ սրտէ սիրտ ուրախարար, բայց եւ թաղում ու բաժանում՝ յարութեան յոյսով սփոփարար: Կու գան պարի ու երգի օրերն Բարեկենդանի: Կը յաջորդեն աղօթքի եւ ուխտի ժամերը:

Եւ ժողովուրդը տարիներու մէջ կը հիւսէ իր Պատմութիւնը (էջ 163): Խոտորջուրցին կրնայ ըլլալ զարթնական է Անիէն ու վանէն եւ անանուն ուրիշ վայրերէ: Կը կառուցանէ նախապէս խրճիթ ու ախոռ, բայց քիչ յետոյ կը բարձրացնէ եռյարկանի տներ եւ մէկը միւսէն դեղեցիկ եկեղեցիներ: Երկիրն իրեն փոքր կու գայ, մանաւանդ ապրուստի, կը դիմէ Ռուսաստան ու կ'ըսէ՝ «Տնէն կարօտ, քնէն կարօտ հացագործ», սակայն դրամ կը չահի ու կը չէնցնէ իր հայրենիքը: Ամբողջապէս զուտ հայութենէ բաղկացած բնակչութիւնը կը տառապի աւազակներէ եւ բնականաբար կը դիմէ ինքնապաշտպանութեան: Նմանապէս փոյթ կը տանի վիտութեան եւ ուսման եւ կ'ունենայ եկեղեցականներու բոյլ մը լուսատու (231–68): Ժողովուրդը կ'ապի եւ կը կազմէ նշանակելի թիւ մը (էջ 269–315): Կու գայ կը հասնի ազգեխարչ Տարագրութիւնը (էջ 318–75): Արտասուքը աչքին մէջ, սրտին մէջ վերջարձի ազօթ յոյսը, խոտորջուրցին կը հեռանայ իր սիրելի հայրենիքէն: Կը տառապի եւ կը տանջուի: Իր սուրբ Հաւատքին եւ պանծալի Ազգին հաւատարիմ՝ կը նահատակուի: Ռուսաստան գտնուող եւ այսպէս տարագրութենէ ազատուող խոտորջուրցի չատ այրեր ազատութեան եւ ազատագրումի նուիրուած՝ կը կազմեն «Տայքի Միութիւնը» անխոնջ վերկելու հայ տարագիրները եւ վերականգնելու Խոտորջուրը: Եւ ապագան կարծես կը ժպտի: Սակայն արեւը չուտով ամպրոպներով կը ծածկուի: Եւ Խոտորջուրցի հայրենակիցները կ'տարանան Ս. Աստուածամօր կամ Մոխրակոյտի բերդը: Անդրանիկի եւ Արամի օրինակներէն քաջալերուած՝ ամխներով անհամբեր բազմութեան դէմ կը մղեն դիւցազնամարտ մը, որ Շապին — Գարահիսարի եւ Վասպուրականի դիւցազնամարտերը կը յիշեցնէ եւ կ'արժէ անոնց հետ յիշել ու ոճնամբել:

Այս է կարճառօտ բովանդակութիւնը Ցուշամատեանին Ս. մասին: Հ. Յարութիւն Հուլուեան չատ լաւ կրցած է թիւն Հուլուեան չատ լաւ կրցած է խնամքով եւ հակացողութեամբ հաւաքել եւ ամբարել Խոտորջուրի (իր անձուկ սահմաններու մէջ) դիւղերու եւ ժողովուրդին վերաբերեալ ամէն կարեւոր տեղեկութիւն[1]:

Անոր երկրորդ մասին հեղինակն է Հ. Մատթէոս Վ. Հաճեան, որ նկատի կ'առնէ Խոտորջուրի դաւառարարքառը (էջ 377–526) ներկայացնելով անոր Համառօտ Քերականութիւնը եւ գարձեալ Համառօտ Բառարանը: Լուրջ եւ գովելի ձեռնարկ: Առատ նիւթ ու առաղձ կը հրամցուին հայ լեզուին ուսումնասիրութեամբ զրաղողներուն:

Ցուշամատեանը տպուած է սպիտակ ու լաւ թուղթի վրայ· վայրերու եւ անձերու նկարներով ճոխացուած:

Նոյնին կցուած է Ցաւելուած մը՝ (էջ 527–58) «Տեղեկագրութիւն Խոտորջուրի չրջանի վրայ, պատրաստեց Տայք Միութեան կեդրոնական Յանձնախումբը — գաղթականական Յանձնաժողովը, Օգոստոս 1919, կ. Պոլիս, որ է՝ «Տեղեկութիւններ եւ փաստեր Խոտորջրոյ չրջանի (կամ նոյն Նահանգի) Հայոց Տեղահանութեան ու Տարագրութեան վրայ»: Խորհրդին արդէն անոր արժէքը կը ցուցնէ:

Ցաւով ասիպուած եմ յաւելուլ որ Խոտորջուրի այս Ցուշամատեանի հեղինակները չատոնց է՝ չեն չնչեր: Հ. Հուլուեանը (1959ին) Հ. Տաշեանի եւ Հ. Ալինեանի կողքին Վիեննայի գլխաւոր գերեզմանատան մէջ յաւիտենական քունը կը նոջէ: Իսկ Հ. Հաճեանի — տարագիր ու նահատակ — աճիւնը ծածկուելու անդամ ալ մը հող չ'ուներ: Այս Ցուշամատեանը Թ.'ղ ըլլայ նենար: Մահարճանն անոր եւ իր անհուն Հայրենակիցներուն, որոնք մահը իմացած՝ անմահութիւնն ողջունեցին:

Հ. Հ. Ո.

1 Դժբախտաբար չէ յիշատ թէ Աչուղ Ջիւանին երգած է Ք. Ոսկանի քաղաքագրութիւնը. Համմ. Աչըզ Ջիւանու երգերը. Գ. տպ. Աղեքսանդրապոլ 1893· էջ 317:

© National Library of Armenia